

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/064-072

УДК (UDC) 94 (477.52) (093) : 364.672.2

THE IDEOLOGICAL COMPONENT OF THE CAMPAIGN FOR ILLITERACY ELIMINATING AND UKRAINIZATION IN SUMY REGION IN 1920S-1930S**Olexandr Kurok*****Victor Prokopchuk******Olena Chumachenko*******Abstract**

The article examines the ideological component of the campaign to eliminate illiteracy and the process of Ukrainization in Sumy region in 1920s-1930s. The reasons for the beginning of the process of eliminating illiteracy in the USSR in general and in Ukraine in particular were analyzed. It was noted that the campaign of eliminating illiteracy in the 1920s was an integral part of adult education in the USSR. The need of the eliminating illiteracy was determined by the economic reasons, as well as the industrialization of the country required a large number of literate workers who were recruited from the multi-million illiterate peasantry. In addition, the creation of a large and combat-ready army required the literacy of the entire population of military age. The illiteracy elimination was conditioned by the the Bilshovyks' pedagogical doctrine, which was determined by the political goal of creating a new type of society based on the educated worker-peasant population with the permanent socialist consciousness. The article also analyzed the process of Ukrainization which took place simultaneously with the illiteracy eliminating campaign.

Attention was focused on the fact that the process of Ukrainization of education and the illiteracy elimination campaign were the means of spreading the communist ideology among the USSR population at that time. The connection between the ideological and educational tasks in the Soviet illiteracy elimination campaign and the Ukrainization process cannot be denied. From the first days of the Bilshovyk revolution, the fight against illiteracy was considered by its ideologues as the most important political task in order to reach social transformations successfully. The article examined one of the key directions in the fight against illiteracy as comprehensive campaign and educational work among the population. For that special committees for the dissemination of education were created, campaigns were carried out to create more accessible education for the poor, and measures were taken to improve the cultural level of employees.

The article, based on the documents of the State Archive of Sumy Region, provides specific examples of the ideological influence on the processes of Ukrainization and adult education that took place in Sumy Region in the 1920s and 1930s.

Keywords: Sumy, adult education, Ukrainianization, communist ideology, illiteracy elimination

* Doctor of Historical Sciences, professor, rector of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: kurok1955@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5161-6938>

** Doctor of historical sciences, Professor, Prof. of the Department of History, Law and Teaching Methods of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: yiktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

*** Candidate of historical sciences, dotsent, director of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: jasminel@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

**ІДЕОЛОГІЧНИЙ СКЛАДНИК КАМПАНІЇ ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ ТА
УКРАЇНІЗАЦІЇ В 1920–1930-Х РР. НА СУМЩИНІ**

Олександр Курок*
Віктор Прокопчук**
Олена Чумаченко***

Анотація

У статті досліджено ідеологічний складник кампанії ліквідації неписьменності та процесу українізації на Сумщині у 1920–1930-х рр. Проаналізовано причини початку процесу ліквідації неписьменності в СРСР загалом та в Україні зокрема. Зазначається, що кампанія ліквідації неписьменності в 1920-х рр. була частиною освіти дорослих в СРСР. Необхідність ліквідації неписьменності обумовлювалася економічними причинами, індустріалізація країни вимагала безліч грамотних працівників, які рекрутувалися з багатомільйонної маси неписьменного селянства. Окрім того, створення численної та боєздатної армії вимагало навчання грамоти всього населення призовного віку. Ліквідація неписьменності обумовлювалася і педагогічною доктриною більшовиків, що визначалася політичною метою – створенням суспільства нового типу на основі освіченого робітничо-селянського населення зі сталою соціалістичною свідомістю. Також, у статті аналізується процес українізації, що проходив паралельно з кампанією ліквідації неписьменності.

Акцентується увага на тому, що процес українізації освіти та кампанія ліквідації неписьменності були засобом поширення серед населення тогочасної комуністичної ідеології СРСР. Зв'язок ідеологічних та просвітницьких завдань у радянській кампанії з ліквідації неписьменності та процесу українізації не можна заперечувати. З перших днів більшовицької революції боротьба з неписьменністю розглядалася її ідеологами як найважливіше політичне завдання, без вирішення якої малоімовірний успіх суспільних перетворень. У статті досліджено, що одним з ключових напрямків боротьби з неписьменністю було здійснення всебічної агітації та просвітницької роботи серед населення. Для цього створювалися спеціальні комітети з розповсюдження освіти, проводилися кампанії зі створення більш доступної освіти для малозабезпечених верств населення, здійснювалися заходи з підвищення культурного рівня працівників.

У статті, на основі документів Державного архіву Сумської області, наводяться конкретні приклади ідеологічного впливу на процеси українізації та освіти дорослих, що відбувалися на Сумщині у 1920–1930-х рр.

Ключові слова: Сумщина, освіта дорослих, українізація, комуністична ідеологія, ліквідація неписьменності

Цитування: Курок, О., Прокопчук, В., & Чумаченко, О. (2023). Ідеологічний складник кампанії ліквідації неписьменності та українізації в 1920–1930-х рр. на Сумщині. *Консенсус*, 1, 64–72.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/45>

* доктор історичних наук, професор, ректор Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: kurok1955@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5161-6938>

** доктор історичних наук, професор кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: viktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

*** кандидат історичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: jasminel@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

Постановка проблеми. Вважається, що освітня політика напряму пов'язана з ідеологією. Це дуже чітко прослідковується в історії розвитку Радянського Союзу, адже саме тоді верхівка, намагаючись утриматись при владі, здобути прихильність серед населення та досягти своїх політичних цілей проводила широку ідеологічну роботу, зокрема й через друковані засоби інформації. Але тут перепоною стала загальна неграмотність населення, яка дісталася у спадок від попередньої імперської влади. Імперська політика російського самодержавства загострила класові протиріччя в галузі освіти та школи в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. На той час рівень освіченості населення України був надто низьким, саме тому цю проблему і намагалася вирішити нова влада.

У період після Жовтневого перевороту 1917 року необхідність ліквідації неписьменності обумовлювалася не так політичною, як економічною необхідністю. Форсована індустріалізація країни вимагала безліч грамотних працівників, які рекрутувалися з багатомільйонної маси неписьменного селянства. Створення численної та боездатної армії вимагало навчання грамоти всього населення призовного віку. Ліквідація неписьменності обумовлювалася і педагогічною доктриною більшовиків, що визначалася політичною метою – створенням суспільства нового типу на основі освіченого робітничо-селянського населення зі сталою соціалістичною свідомістю.

Історіографія проблеми. В історіографії України відсутні ґрунтовні дослідження ідеологічного впливу на процеси ліквідації неписьменності та українізації на Сумщині. В основному краєзнавці, зокрема Б. Корогод і Г. Корогод¹, Л. Бут², Л. Єпик³, Н. Петренко⁴, Г. Гриценко⁵ досліджували загалом питання українізації чи освіти дорослих, аспект ідеології ставав лише частиною дослідження.

¹ Корогод Б., Корогод Г. Здійснення політики українізації на Сумщині в 20-их роках. Суми: Облтипографія, 1993. 27 с.

² Бут Л. Українізація шкільної справи на Сумщині у 20-х роках XX ст. (на матеріалах Глухівської та Конотопської округ). *Матеріали Другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції* (Частина I. Історія). Суми, 1994. С. 87-91.

³ Єпик Л. Політика українізації як засіб боротьби радянської влади за політичний вплив на селянство України. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації»*. 29-30 листопада 2013 р. Суми. С. 106-108; Єпик Л. Реалізація мовного вибору населення України під час проведення кампанії з ліквідації неписьменності (20-ті роки XX ст.). *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. Вип. 9-10. С. 70-74; Єпик Л. Формування україномовного простору на Сумщині на початку 20-х років XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 81-84.

⁴ Єпик Л.І., Петренко Н.М. Ідеологічна складова у діяльності лікнепів Сумщини (друга половина 20-х – перша половина 30-х років XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 318-322.

⁵ Гриценко А.П., Чумаченко О.А., Прокопчук В.С. Початковий період кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-х роках XX ст.: агітація за грамотність, заохочення до

Що стосується загалом історії України, то частково питання ідеологічного складника проведення кампанії освіти дорослих і процесу українізації у 1920–1930-х рр. розглядав у своїх працях В. Козир⁶, інші ж дослідники В. Білоцерківський⁷, О. Бойко⁸, В. Борисенко та І. Телегуз⁹, загалом давали ґрунтовний опис цих історичних подій у своїх працях.

Основу дослідження становить джерельна база, яка складається з архівних матеріалів Державного архіву Сумської області.

Метою даної статті є на основі документів Державного архіву Сумської області розкрити вплив радянської ідеології на проведення кампанії ліквідації неписьменності дорослих та українізації у 1920–1930-х рр. на Сумщині.

Виклад основного матеріалу. У 1920-х роках в Україні, як і в інших країнах тодішнього СРСР, здійснювалася масштабна культурно-освітня кампанія ліквідації неграмотності, оскільки неписьменність основної маси населення на початку ХХ ст. була значною соціальною проблемою, вирішення якої було необхідною умовою для подальшого розвитку суспільства.

Кампанія ліквідації неписьменності в 1920-х рр. була складовою частиною освіти дорослих в СРСР. Під «освітою дорослих» ми розуміємо сукупність безперервних освітніх процесів (у системі формального, неформального та інформального навчання), за допомогою яких дорослі люди самоідентифікують себе як освічену особистість, розвивають свої здібності, збагачують свої знання, удосконалюють кваліфікацію та застосовують їх у новому напрямі задоволення своїх та суспільних потреб на рівні держави в умовах глобалізації¹⁰.

Кампанія з ліквідації неписьменності на теренах України проходила паралельно з політикою українізації, що була складовою «коренізації», яку проголосили на ХІІ з'їзді РКП(б) у 1923 році. Українізація в 1920–1930-х рр. була важливим історичним процесом, який сприяв підтримці української культури, мови та ідентичності. Цей процес відбувався в контексті політичних та соціально-економічних змін, що відбувалися в Україні в період між двома світовими війнами. У

навчання та ідеологічний чинник (за документами Державного архіву Сумської області). *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXVIII. С. 48–56.

⁶ Козир В.В. Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні у 20–30-і рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету*. 2014. Випуск XXXIX. С. 97–101.

⁷ Білоцерківський В. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні (1926–1932 рр.). *Питання історії СРСР: республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник*. Харків: Вища школа, 1975. Вип. 20. С. 83–91.

⁸ Бойко О. Організаційний етап ліквідації неписьменності (1919–1922 роки ХХ ст.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2002. Вип. 45. С. 202–208.

⁹ Борисенко В., Телегуз І. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. 156 с.

¹⁰ Лук'янова Л., Аніщенко О. Освіта дорослих: короткий термінологічний словник. К.–Ніжин: Видавель ПП Лисенко М.М., 2014. С. 64.

перші роки після створення СРСР була здійснена певна політика українізації, яка сприяла відродженню української мови та культури. Ця політика передбачала впровадження української мови в усі сфери суспільного життя, від освіти до адміністрації. Українська мова стала офіційною мовою Української РСР, було здійснено широкомасштабну кампанію зі створення нових україномовних шкіл та інших навчальних закладів.

Українізація була складним і багатогранним процесом, пов'язаним зі зміною політичних та соціально-економічних умов того часу. Цей процес сприймався як ключовий для розвитку національної культури та формування української нації, яка тоді ще перебувала у стадії становлення.

У 1920–1930-х рр. ліквідація неписьменності на Сумщині була частиною загальнодержавної програми розвитку освіти та культури в Україні. Тому на теренах області, так само як і на іншій території країни відбували ті ж самі процеси у культурі та освіті. Проводилась широмасштабна кампанія освіти дорослого населення, впроваджувалася політика українізації.

Зв'язок ідеологічних та просвітницьких завдань у радянській кампанії з ліквідації неписьменності не можна заперечувати. З перших днів більшовицької революції боротьба з неписьменністю розглядалася її ідеологами як найважливіше політичне завдання, без вирішення якої малоімовірний успіх суспільних перетворень.

Одним з ключових напрямків боротьби з неписьменністю було здійснення всебічної агітації та просвітницької роботи серед населення. Для цього створювалися спеціальні комітети з розповсюдження освіти, проводилися кампанії зі створення більш доступної освіти для малозабезпечених верств населення, здійснювалися заходи з підвищення культурного рівня працівників. І найперше саме в агітації і прослідковується ідеологічний складник кампанії лікнепу та українізації.

До Конотопської округи 1923 р. було надіслано документ із назвою «Примерный план агиткампании по ликбезу»¹¹, в якому надавалися поради щодо проведення просвітницької роботи серед населення. Зокрема, зазначалося, що організація пролетарської маси та політосвіта її первинного політичного освітнього осередку – в лікпунктах та школі малограмотних – дуже важлива і необхідна. Перший етап боротьби з неграмотністю це агітаційна кампанія, яка має тривати упродовж місяця і довше залежно від місцевих умов і часу. Агітація ведеться кілька днів на тиждень у різних форматах. Наприклад, «суди» над неписьменними, тими, хто не відвідує лікпункти та над грамотними, які не навчають неписьменних або не роз'яснюють їм необхідності ліквідації неписьменності. Також пропонувалося на загальних зборах і мітингах ставити питання про ліквідацію безграмотності, демонструвати досягнуті успіхи шляхом читання колишніми неписьменними, які вже навчалися у пунктах ліквідації неграмотності, уривків з газет та частин книг. Наголошувалося на необхідності видати агітгазету-одноденку або за відсутності коштів для цього використовувати місцевий орган друку, в якому відвести спеціальну сторінку,

¹¹ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 10.

влаштувати виставки з ліквідації неписьменності, попередньо підбравши та розробивши відповідний матеріал¹².

Ідеологічний складник кампанії ліквідації неписьменності прослідковується вже в тому, що подолання неграмотності населення планувалося пришвидшеними (ударними) темпами щоб приурочити її до 10-ї річниці Жовтневої революції, тобто 7 жовтня 1927 року¹³.

Від самого початку проведення кампанії ліквідації неписьменності до урядових установ на місцях надсилалися розпорядження з центру. В них чітко зазначалися цілі кампанії, плани, які треба виконати, вимоги, яких треба дотримуватися. І саме в цих документах чітко прослідковуємо ідеологічне спрямування кампанії.

Так, серед програмових документів з приводу ліквідації неписьменності, що були надіслані до Роменської округи, мається документ «Принципы построения программ ликпунктов». У цьому документі чітко вказується ціль подолання неграмотності серед населення: «не только обучить технике чтения и письма, пробудить интерес к знанию вообще, но и классовое самосознание в строительстве Советской России»¹⁴. Така ціль була сформована II Всеросійською конференцією методистів-практиків по лікнепу, що проходила 1922 року в Курську. Як бачимо, ці ідеї розповсюджувалися й на українські лікнепи.

У цьому ж документі вказуються приблизні теми бесід на лікпунктах, серед яких зокрема «Причины массовой неграмотности русского населения. Декрет ликвидации неграмотности», «Борьба с разрухой. Революция как освобождение от экономического рабства: фабрики, заводы, земли – достояние трудящихся», «Власть рабочих и крестьян. Участие трудящих в управлении государством. Советы и их отделы», «Наша хозяйственная разруха и ее причины. Война царская как ее начало. Война гражданская», «Советское государство как переход к коммунистической общине».

У 1921 р. було видано циркуляр Конотопського повітового відділу народної освіти по ліквідації неписьменності серед населення повіту, у якому зазначалося, що курс в школі ліквідації неписьменності має тривати три місяці по 12 годин щотижневих занять. Ці години мали розподілятися наступним чином: 6 годин – рідна мова, 3 години – арифметика, 3 години – політична грамота¹⁵.

Ідеологічний складник прослідковується зокрема і в тематиці навчання педагогічних кадрів для лікнепів. Так, 3 травня 1924 р. до Конотопського Окружного відділу політичної просвіти (Окрполітпросвіта) було надіслано циркуляр щодо проведення у Києві семінару по ліквідації неписьменності тривалістю в місяць. В циркулярі зазначалося, що на курси мають бути направлені курсанти, які відповідають вимогам: члени партії, КСМ (Комуністична спілка молоді), КНС (комітет

¹² Ibid. Арк. 10.

¹³ ДАСО. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 52.

¹⁴ ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 75.

¹⁵ ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 805. Арк. 6.

незаможних селян), мали педагогічний стаж, організаторські здібності¹⁶. Власне ця приписка про партійність і свідчить про ідеологізованість семінарів.

Ще більше насиченості партійною ідеологією бачимо із «Програми краевого семінара для ліквідатора неписьменності», що додавалася до циркуляра. Зокрема, до загальноосвітніх предметів, що вивчалися на семінарі, належить Політграмота ліквідатора у обсязі 12 годин, у той час як на предмети Огляд нової української літератури, Особливості української мови, Економічна географія України та СРСР, Основні питання світоздобування та Історію України у світі марксизму виділялося від 3 до 4 годин¹⁷. Бачимо нерівне співвідношення щодо вивчення і схилення у бік явно політично заангажованої дисципліни.

Також у Програмі вказується, що курсанти семінару будуть вивчати зокрема такі дисципліни як Лікнеп в системі політосвіти, Політграмота на лікпункті, Політграмота в школі малописьменних¹⁸, що теж носять політичну ідею.

Окрім того, у розпорядженнях та циркулярах, що надходили зокрема і до Конотопської Окрполітпросвіти вказувалося, що випуски тих, хто закінчив лікпункти необхідно було приурочувати до знаменних дат. А саме до 1 травня (День всіх трудящих), 7 жовтня (день Жовтневої революції), 26 грудня (видання Радою народних комісарів РСФРР 1919 року декрету «О борьбе с неграмотностью») та 8 березня (Міжнародний день робітниць)¹⁹. Також вимагалось, щоб випуски влаштовувалися у присутності представників від партій, профспілок, Грамчека (надзвичайна комісія з боротьби з неграмотністю).

Слід мати на увазі, що ставлення найбільш неписьменних селян до освіти було неоднозначним: від бажання навчитися писати до щирого небажання вчитися через домашні проблеми, але водночас більшість виявляла бажання навчатися рідною українською мовою²⁰. Проголошення політики українізації узаконило такі прагнення громадян.

Тож, однозначно українізація теж носила ідеологічний характер. Як формулював український радянський партійний і державний діяч В. Затонський, українізація – це найкращий спосіб «залізати у душу» українському селянинові²¹.

Українізація та ідеологія комуністичної партії Радянського Союзу – це дві пов'язані ідеї. Українізація – це процес активної підтримки української культури та мови. Він почався в кінці XIX ст., коли Україна була частиною Російської імперії, і на початку XX ст. зазнав значного розквіту під час ЗУНР та УНР. Пізніше, під час радянської епохи, українізація була проведена у рамках політики «коренізації», яка передбачала підтримку національних меншин та їх культурних традицій. Однак,

¹⁶ ДАСО. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 964. Арк. 164.

¹⁷ Ibid. Арк. 166.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ ДАСО. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 52.

²⁰ Єпик Л. Політика українізації... С. 106-108.

²¹ Борисенко В., Телегуз І. Національна освіта...

після кількох років радянської влади, політика українізації була замінена політикою «русифікації», яка передбачала знищення української культури та мови на користь російської.

Щодо ідеології комуністів, то вона була спрямована на створення класового суспільства, у якому кожен мав би рівні можливості та права. Комуністи вважали, що радянська влада має забезпечити такі умови, і тому вони прагнули поширювати свою ідеологію та вплив на національні меншини в рамках політики «коренізації». З одного боку, це означало підтримку української культури та мови, а з іншого – це була спроба залучити національні меншини до спільного будівництва соціалістичного суспільства.

Процес українізації у 1920–1930-х рр. був невідривно пов'язаний із кампанією ліквідації неписьменності, що проходила в Україні. На території всієї країни і, власне й на Сумщині ці процеси відбувалися ударними темпами, адже влада Радянського Союзу намагалася здобути собі прихильність серед українського населення, підкорити його собі та розповсюдити свою ідеологію.

Висновки. У 1920–1930-х рр. ліквідація неписьменності та українізація в Україні були одними з ключових завдань, що стояли перед державою. Ці процеси відбувалися в контексті модернізації та розвитку національної освіти, що було важливим етапом в історії України. Загальна неписьменність стала перешкодою не тільки для модернізації життя та масової індустріалізації, але також і для насадження державної ідеології, покликаної легітимувати та зміцнити владу більшовиків. Тож, ідеологічний складник був важливим як в процесі ліквідації неписьменності, так і під час проведення українізації, оскільки влада переслідувала одну мету – насадити свою ідеологію простому населенню. Сумщина не стала виключенням. В усіх населених пунктах відбувалася активна українізація освіти, партійної верхівки, інших сфер життя, проводилася успішна освітня кампанія серед дітей та дорослих.

Ліквідацію неписьменності серед дорослого населення СРСР і формування системи загальної освіти дорослих можна вважати найбільш важливими і успішними із багатьох трансформацій, що були здійснені у сфері освіти впродовж 20–30-х років ХХ ст. Боротьба неграмотністю призвела до значного зросту письменних, заклала основу росту освічених людей в Україні. Окрім цього, посилювала бажання здобувати освіту й політика українізації. І завдяки тому, що населення почало вчитися рідною мовою, спілкуватися нею у особистому житті та послуговуватися у професійному, народ ще більше почав консолідуватися між собою. Все це закріпило ті зміни в суспільстві, які почалися ще в ХІХ ст., довело стійкість і невичерпні можливості українського народу, української мови і культури.

REFERENCES

- Bilotserkivskiyi, V. (1975). Borotba za likvidatsiiu nepysmennosti na Ukraini (1926-1932 rr.) [The struggle for the elimination of illiteracy in Ukraine]. *Pytannia istorii SRSR: respublikanskyi mezhvidomchyi tematychnyi naukovyi zbirnyk*, 20, 83–91 [in Ukrainian].

- Boiko, O. (2002). Orhanizatsiynyi etap likvidatsii nepysmennosti (1919–1922 roky XX st.) [Organizational stage of liquidation of illiteracy (1919–1922)]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*, 45, 202–208 [in Ukrainian].
- Borysenko, V., & Telehuz, I. (2012). Natsionalna osvita i formuvannia ukrainskoi modernoi natsii u 1921–1934 rokakh: yevropeiski tendentsii taadianski realii [National Education and the Formation of the Ukrainian Modern Nation in 1921–1934: European Trends and Soviet Reality]. Kyiv: Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova [in Ukrainian].
- But, L. (1994). Ukrainizatsiia shkilnoi spravy na Sumshchyni u 20–kh rokakh XX st. (na materialakh Hlukhivskoi ta Konotopskoi okruh) [Ukrainianization of school affairs in Sumy in the 1920s (on materials of Glukhiv and Konotopsky districts)]. *Materialy Druhoi Sumskoi oblasnoi naukovoi istoriko–kraieznavchoi konferentsii (Chastyna I. Istoriia)*, 87–91 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Chumachenko, O.A. & Prokopchuk, V.S. (2022). Pochatkovyi period kampanii likvidatsii nepysmennosti na Sumshchyni u 20–kh rokakh XX st.: ahitatsiia za hramotnist, zaokhochennia do navchannia ta ideolohichni chynnyk (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Sumskoi oblasti) [The initial period of the campaign to eliminate illiteracy in the Sumy region in 1920s: campaigning for literacy, encouragement to study and the ideological factor (according to the documents of the State Archive of the Sumy region)]. *Sumskiy istoriko–arkhivnyi zhurnal*, XXXVIII, 48–56 [in Ukrainian].
- Kozyr, V.V. (2014). Ideolohichni vymir fenomeny liknepu v Ukraini u 20–30–i rr. XX st. [The ideological dimension of the phenomenon of liknep in Ukraine in 1920–30s]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu*, XXXIX, 97–101 [in Ukrainian].
- Korohod, B., & Kohorod, H. (1993). Zdiisnennia polityky ukrainizatsii na Sumshchyni v 20–kh rokakh [Implementation of Ukrainianization policy in Sumy in 1920s]. Sumy: Obltypohrafiia [in Ukrainian].
- Luk'ianova, L., & Anishchenko, O. (2014). Osvita doroslykh: korotkyi terminolohichni slovnyk [Adult education: a short glossary]. Kyiv–Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M. [in Ukrainian].
- Yepyk, L. (2013). Polityka ukrainizatsii yak zasib borotby radianskoi vlady za politychnyi vplyv na selianstvo Ukrainy [The policy of Ukrainization as a means of the Soviet government's struggle for political influence on the peasantry of Ukraine]. *Materialy mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii «Istoryko–kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii. 29–30 lystopada 2013 r. P. 106–108* [in Ukrainian].
- Yepyk, L. (2013). Realizatsiia movnoho vyboru naseleattia Ukrainy pid chas provedennia kampanii z likvidatsii nepysmennosti (20–ti roky XX st.) [Реалізація мовного вибору населення України під час проведення кампанії з ліквідації неписьменності (20–ті роки XX ст.)]. *Istorychni studii Shhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 9–10, 70–74 [in Ukrainian].
- Yepyk, L. (2017). Formuvannia ukrainomovnoho prostoru na Sumshchyni na pochatku 20–kh rokov XX st. [The formation of the Ukrainian-speaking space in the Sumy Oblast in early 1920s]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 49, 81–84 [in Ukrainian].
- Yepyk, L.I., & Petrenko, N.M. (2018). Ideolohichna skladova u diialnosti liknepiv Sumshchyny (druha polovyna 20–kh – persha polovyna 30–kh rokov XX st.) [Ideological component in the activity of liknepes of Sumy region (second half of the 20s – first half of the 30s of the XX century)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 50, 318–322 [in Ukrainian].